

Ivan Matijević

Štovanje božanstava među vojnicima u Saloni tijekom principata

Ivan Matijević
HR, 21000 Split
Filozofski fakultet u Splitu
Odsjek za povijest
Put iza nove bolnice 10c

U radu se obrađuje 12 salonitanskih natpisa koje su različitim božanstvima posvetili pripadnici rimske vojske tijekom principata. Autor izlaže o kultovima spomenutih božanstava u Saloni, o okolnostima nastajanja pojedinih posveta i statusu vojnika koji su ih postavili.

Ključne riječi: Salona, vojnik, legija, kult, posveta, Silvan, Venera, Jupiter, Nimfe, Herkul, Mitra

UDK: 904:73.027.2>(497.5 Solin)
255.6

Pregledni članak
Primljeno: 29. lipnja 2015.

Uvod

Svaka postrojba u Rimskom Carstvu gotovo je svakodnevno imala različite kultne aktivnosti. Kako su one izgledale, vrlo dobro ilustrira djelomično sačuvan kalendar vjerskih aktivnosti (tzv. *Feriale Duranum*) kohorte Dvadeseta *Palmyrenorum* pronađen u sirijskom gradu Dura Europu. Nastao je između 225. i 227. godine kao severska redakcija jedinstvene odredbe iz Augustova doba i po svemu sudeći njegova sadržaja morale su se pridržavati sve postrojbe rimske vojske. Čak 27 od 41 zabilježenoga događaja odnosi na održavanje svečanosti vezanih za carski kult i glavna državna božanstva, a svrha tih aktivnosti bilo je jačanje veze između vojske i njezina cara. Održavani su festivali u čast bogova, slavljen je rođendan grada Rima kao i festivali specifični samo za vojsku poput ceremonije povodom časnoga otpusta. Proslavljani su rođendani i dani stupanja na prijestolje aktualnoga cara kao i onih preminulih pa tako *Feriale* obilježava rođendan Cezara, Augusta i Germanika. Na ovaj način jačana je i vojna disciplina čiji je jamac bio car i čije ime katkada prate epiteti *curator* ili *conditor disciplinae*.¹

Veliko simboličko značenje za vojsku imalo je bojno znakovlje koje je također bilo objekt kulta. Ono je prisutno u svakodnevnom i religijskom životu postrojbi, ispred njega je polagana prisega (*sacramentum*) prilikom

stupanja u službu, žrtvovalo se božanstvima, njihovi nositelji predvodili su parade. Svake godine svečano je obilježavan dan kada je postrojba primila svoje znakovlje, odnosno kada je osnovana, kako se može zaključiti po sadržaju nekih posvetnih natpisa u kojima stoji *ob diem natale aquilae* ili *ob natalem signorum*. U kontekstu obožavanja legijskoga znakovlja posebno mjesto su imali primipili te njihova briga o orlu (*aquila*) i carskim slikama (*imago*). U središnjem dijelu svakoga logora znakovlje je odlagano u posebno sagrađenom svetištu (*aedes*).²

Pojačavanje kohezije među vojnicima i podizanje njihova morala ojačavano je kultom različitih vojničkih genija (*genii*) posvjedočenih brojnim natpisima koje su posvećivali obični vojnici, visokorangirani časnici i pojedine grupe vojnika.³ Vlastitoga genija imale su gotovo sve vrste postrojbi u rimskoj vojsci (npr. *genius legionis*, *genius numeri Maurorum*), zatim božanstva tipična za vojnu populaciju (npr. *genius sacramenti*), udruženja vojnika istoga ranga (npr. *genius capsarii*, *genius beneficiariorum consularis Germaniae superioris*) pa čak i vojni objekti (npr. *genius castrorum*, *genius armamentarii*, *genius horrei*).⁴

Drugi aspekt religije rimske vojske podrazumijevao je održavanje privatnih kultova što se najbolje očituje preko

* Ovaj rad temelji se na jednom manjem poglavlju iz doktorskoga rada koji je pod naslovom *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata* nastao pod mentorstvom prof. dr. sc. Anamarije Kurilić i obranjen je na Sveučilištu u Zadru 24. travnja 2015.

1 O. Stoll 2007, str. 452-453, 455. Detaljnije za *Feriale Duranum* v. J. Helgeland 1978, str. 1481-1488; D. Fishwick 1988, str. 349-361; Y. Le Bohec 2001, str. 241-243.

2 O. Stoll 2007, str. 457-458. Detaljnije o važnosti znakovlja v. J. Helgeland 1978, str. 1473-1480.

3 O. Stoll 2007, str. 462.

4 Detaljnije o kultu genija v. M. P. Speidel – A. Dimitrova-Milčeva 1978, str. 1544-1554.

brojnih individualnih posveta različitim božanstvima. Vojnici su privatno smjeli štovati koja su god božanstva htjeli uz uvjet da time ne krše javni red i mir i da ih to ne sprječava u normalnom obavljanju svoje službe. Vojnici su prihvaćali kultove popularne u sredini u kojoj su služili što dobro pokazuje primjer vojnika iz legije Prva *Minervia* u Germaniji. Gotovo jedna trećina svih dedikacija njezinih pripadnika usmjerena je lokalnom božanstvu *Matrona Aufania* i zaslugom ovih legionara njezin se kult dalje širio u tom dijelu limesa na Rajni. S druge strane, neki vojnici su napuštanjem jedne provincije i odlaskom u drugu sa sobom ponijeli i običaj održavanja nekih kultova. Tako je primjerice Silvanov kult došao u Siriju i u njoj nastavio egzistirati posredovanjem vojnika legije Četvrta *Scythica* te se proširio i među lokalnim stanovništvom o čemu svjedoče i teoforni kognomeni.⁵ Suprotno ustaljenom mišljenju ne može se reći da su vojnici igrali veliku ulogu u širenju kulta Mitre i Jupitera Dolihena jer su analize pokazale da su oni dedikanti na manje od 20% odnosno 40% natpisa.⁶

Vojnici su osobito štovali božanstva za koja su držali da ih mogu zaštititi dok obavljaju svoju dužnost, a posebice su bili naklonjeni takozvanim vojnim bogovima (*dii militares*). Najomiljeniji je bio Jupiter i štovan pod epitetima *stator*, *conservator*, u Panoniji kao *depulsor*, a u Africi *valens*. Nakon njega popularan je bio Silvan, kao staro italsko poljoprivredno božanstvo koje je vojni aspekt poprimilo u Africi i Panoniji. Potom slijedi Venera, zatim Viktorija i Mars kojega često prati epitet *campester*. On je tijekom 3. stoljeća polako ustupio mjesto Herkulu čije se štovanje proširilo među vojskama Podunavlja, Germanije i Afrike. U kasnom principatu porasla je popularnost istočnih božanstava, osobito od 3. stoljeća kada je perzijski Mitra postao *Sol Invictus*, a njemu uz bok stajao je Jupiter Dolihen. Vojnici su u svojim posvetama često običavali koncentrirati različita božanstva i to ona koja su u svojoj sferi utjecaja imala borbu.⁷

U Saloni su tijekom tri stoljeća principata stalno obavili pripadnici različitih postrojbi rimske vojske. Potvrđuje ih 259 cjelovitih i fragmentiranih natpisa većinom nadgrobnoga karaktera, ali među kojima je i 12 natpisa posvećenih različitim božanstvima.⁸ Upravo zahvaljujući njima moguće je stvoriti sliku o religijskim navikama aktivnih vojnika, veterana i pripadnika viteškoga orda u okviru šarolikih kultova prisutnih u tadašnjoj Saloni.

Venera

Najraniji posvetni natpis je fragmentiran i datira iz prve polovine 1. stoljeća i posvetio ga je vojnik legije Sedma *Claudia pia fidelis* (kat. br. 1).⁹ Venerin kult bio je osobito snažan u Saloni i potvrđuje ga raznorodna arheološka građa.¹⁰ Ovaj natpis najstariji je spomen neke salonitanske kognacije koja je u početku svoga postojanja bila pod zaštitom ovoga božanstva, a najkasnije sredinom 2. stoljeća u Magni Mater je dobila drugoga zaštitnika.¹¹ Predstojnik kognacije u neko doba 1. ili 2. stoljeća bio je Gaj Klodije Gracil čije se ime spominje na natpisu (ILJug 2052) pronađenom u istočnom dijelu grada oko 200 metara istočno od episkopalnoga kompleksa pa se pretpostavlja da je upravo tu kognacija imala vlastito svetište.¹²

Herkul

U Dalmaciji su glavni sljedbenici Herkulova kulta bili državni službenici i vojnici. Od 14 posvetnih natpisa iz provincije čak polovica potječe iz šire salonitanske okoline u kojoj ih je najviše pronađeno u kamenolomima na Braču i u Segetu Donjem kod Trogira.¹³ Centurion neke kohorte Sekst Akvilije Sever posvetio mu je žrtvenik (kat. br. 2) krajem 1. stoljeća ili tijekom prve polovine 2. stoljeća¹⁴ i postavio ga na ulazu u gradski teatar prema dopuštenju gradskoga vijeća.¹⁵

Međutim, posebno je zanimljiv natpis (kat. br. 4) koji je veteran i bivši centurion Valerije Valent posvetio Herkulu

5 O. Stoll 2007, str. 469-470.

6 O. Stoll 2007, str. 464, 466-468.

7 Y. Le Bohec 2001, str. 243-244, 250. Općenito o štovanju službenih državnih božanstava, zatim onih svojstvenih mjestu boravka jedinica, božanstava lokalnoga karaktera i genija mjesta s pripadajućim natpisnim materijalom v. E. Birley 1978b, str. 1509-1539.

8 I. Matijević 2015, str. 331-332.

9 D. Tončinić 2011, str. 112-113, 164. I. Bojanovski (1990, str. 700, br. 5) drži da je natpis moguće atribuirati legiji Osma *Augusta*, ali ipak vjerojatnijim drži da je bila spomenuta Sedma legija.

10 O materijalnim ostacima njezina kulta u Saloni ukratko I. Matijević – A. Kurilić 2011, str. 141-142.

11 Za vrlo detaljan pregled razvoja ove salonitanske kognacije v. J. Medini 1985, str. 19-29.

12 J. Medini 1985, str. 21, 37; o natpisu v. i P. Selem – I. Vilogorac Brčić 2012, str. 115-116, br. 33. O ovoj kognaciji uz pregled ranijih znanja v. I. Vilogorac Brčić 2012, str. 96-97.

13 M. Sanader 1994, str. 97-103; za najnoviji Herkulov žrtvenik iz Tragurija v. D. Maršić 2007, str. 111-128. Općenito o Herkulovu kultu u Dalmaciji, s posebnim osvrtom na otok Brač, v. N. Cambi 2013a, str. 5-16.

14 Na natpisu stoji da je odlikovan zbog zasluga u ratu protiv Dačana što se moglo dogoditi tijekom vladavine cara Domicijana (85. – 92. godine) (M. Griffin 2000a, str. 63-65) ili tijekom Trajanova Prvoga dačkog rata (101. – 102. godine) ili Drugoga dačkog rata (105. – 106. godine) (M. Griffin 2000b, str. 109).

15 CIL 3, 1940; M. Sanader 1994, str. 100, br. 21.

kada su konzuli po drugi put bili car Komod i Marcije Ver. Oni su bili konzulski par 179. godine,¹⁶ a Valent je naveo i nadnevak postavljanja natpisa – to je bio šesti dan prije majskih kalendi, odnosno 26. aprila. Riječ je o jedinom vojničkom natpisu iz Salone koji je moguće datirati u dan i godinu. Također je važan jer ga se izravno može povezati sa svakodnevnim religijskim aktivnostima koje su rimske postrojbe obavljale, a o čemu izravno svjedoči tzv. *Feriale Duranum*. Valent je natpis posvetio na rođendan tada još živućega cara Marka Aurelija, a *Feriale* pokazuje da je on posebno proslavljan. Nije bilo neobično, pokazao je Fishwick, da vojnici diljem Carstva postavljaju svoje individualne posvete u dane predviđene prema papirusu iz Dura Europe.¹⁷ Valentov izbor Herkula za objekt dedikacije možda govori da je on kao gubitnička strana u međušanskom sporu smatrao provedbu namjesnikove odluke teškom zadaćom.¹⁸

Nimfe

Legijski centurion Lucije Bebidije Kasije zajedno je s Markom Flavijem(?) posvetio natpis s reljefom (kat. br. 3) sredinom 2. stoljeća.¹⁹ Redak je oštećen nakon imena božanstva, ali se može prepoznati dio veznika *et* što podrazumijeva spominjanje još jednoga božanstva, po svoj prilici Silvana s kojim su nimfe često zajedno štovane.²⁰ Brojni reljefi iz dalmatinskoga priobalja sadrže njihove zajedničke prikaze.²¹

Na Braču pored kamenoloma u Škripu centurion Kvint Silvije Sperat iz kohorte Prva *Belgarum* (kat. br. 5) također je posvetio natpis nimfama tijekom 2. stoljeća.²² Tamo je boravio zbog izvršenja neke zadaće vezane za brigu o

teatru (*curagens theatri*) u Saloni. Na otoku su poznata još dva spomenika koja se vežu uz njihov kult. Jedan je iz Vodne jame između Supetra i Donjega Humca, a drugi iz polja u Nerežišćima.²³

Silvan

Od 1100 njegovih natpisa samo 3% posveta učinili su senatori, vitezovi i dekursionari što govori da je bio omiljen u nižim društvenim slojevima.²⁴ Kao jedno od najštovanijih rimskih božanstava u Carstvu bio je prilično popularan i među vojnicima, posebice onima na službi u Panoniji i Daciji.²⁵ Imenu mu je najčešće pridruživani epitet *Silvestris*.²⁶ O njegovu kultu u Dalmaciji svjedoči 76 natpisa i 81 reljef.²⁷

Vojnik Marko Aurelije Atenije iz legije Prva *Adiutrix* postavio mu je žrtvenik (kat. br. 6) u vremenu nakon 212. godine.²⁸ Od 24 Silvanova natpisa iz Salone samo ovaj sadrži epitet *Silvestris* koji je mnogo svojstveniji posvetama iz zadinarskoga prostora.²⁹ Atenije je u Salonu došao kao vojnik iz postrojbe smještene u Panoniji gdje je upravo u doba Severâ ovaj kult bio snažno rasprostranjen.³⁰ Samo na 7,1% Silvanovih natpisa u Dalmaciji dedikanti su vojnici.³¹

Na drugome žrtveniku (kat. br. 8) učinjena je posveta za zdravlje (*pro salute*) dvojice muškaraca nakon početka 3. stoljeća.³² Prvi se zvao Maksimije Or[---], a drugi, koji je bio vitez, Maksimije Maksimijan. Veznik (*et*) prije Silvanova imena u prvome retku sugerira da Silvan nije jedino božanstvo kojemu je namijenjena posveta. Najvjerojatnije se u prethodnom retku, i to na profilacijskoj letvici kruništa, nalazilo ime još jednog božanstva, po svemu

16 J.-M. Lassère 2005, str. 961.

17 D. Fishwick 1988, str. 353-361.

18 Vrlo detaljno o sadržaju natpisa v. T. Elliott 2001, str. 27-28, 151-153.

19 Podatak o dataciji spomenika prema načinu klesanja dao mi je akademik Nenad Cambi zbog čega mu toplo zahvaljujem.

20 A. Rendić-Miočević 2007, str. 18, bilj. 8.

21 D. Rendić-Miočević 1989a, str. 479-506; D. Maršić 1998b, str. 103-124; N. Cambi 2013b, str. 19-21. U blizini ovoga reljefa na lokalitetu Tršćenice pronađen je jedan koji prikazuje Dijanu i drugi koji prikazuje Silvana; A. Rendić-Miočević 2007, str. 18-29.

22 D. Rendić-Miočević 1991, str. 262-263; v. i. Matijević 2011, str. 183-185. G. Alföldy (1969, str. 121) smješta dataciju u rani principat.

23 D. Demicheli 2010, str. 176-182.

24 Lj. Perinić Muratović 2008, str. 231.

25 O. Stoll 2007, str. 469.

26 Lj. Perinić Muratović 2008, str. 242-244.

27 D. Maršić 1998a, str. 45; E. Podrug – T. Brajković – Ž. Krnčević 2008, str. 68-72; Lj. Perinić Muratović 2008, str. 231, 240; N. Cambi 2013b, str. 23-27; za njegov kult u Saloni v. I. Matijević – A. Kurilić 2011, str. 148-158.

28 Datacija se temelji na upotrebi pridjeva *Antoniniana* koji je legija dobila 212. godine, J. Fitz 1962, str. 45. Osim ovoga žrtvenika na Zapadnoj nekropoli pronađen je još jedan posvećen Silvanu, v. B. Kirigin et al. 1987, str. 36.

29 Po brojčanosti raspoređenosti natpisa moglo bi se reći da je *Augustus* svojstven Silvanovu romaniziranom kultu u priobalju, a *Silvestris* njegovu kultu s prevladavajućom autohtonom komponentom u zaleđu; v. S. Bekavac 2011, str. 158. Detaljnije o ovome i o društvenom statusu osoba koje u Saloni posvećuju natpise Silvanu v. D. Maršić 1997, str. 57-60.

30 A. Mócsy 1974, str. 251 i dalje.

31 Lj. Perinić Muratović 2008, str. 298.

32 D. Maršić 1998a, str. 51-52. Nakon toga vremena na natpisima vitezova javlja se izraz *a militis*; H. Devijver 1974, str. 472; L. Mrozewicz 1999, str. 41.

sudeći Jupitera čije je ime bilo navedeno uobičajenim sigloma *IOM*.³³ Međutim, moguće je da se radi i o nekom drugom božanstvu kojemu su obično upućivane posvete u zajedništvu sa Silvanom poput Dijane ili nimfa.³⁴ Nakon Silvanova imena je epitet *conservator* koji najčešće prati upravo Jupiterovo ime,³⁵ ali i druga božanstva poput *Libera*³⁶ ili *Sola*.³⁷ To je i Silvanov epitet, ali je na natpisima iz Dalmacije vrlo skromno zastupljen.³⁸

Mitra (?)

Vitez Aurelije(?) posvetio je tijekom 3. stoljeća natpis (kat. br. 9) božanstvu od čijeg je imena sačuvano samo prvo slovo (*M*) pa se pretpostavlja da je riječ o bogu Mitri.³⁹ Osim njega, posveta je upućena i ostalim besmrtnim bogovima i božicama (*ceteris[que dis dea]/busqu[e immor]/talibu[s]*) što jasno pokazuje njezin sinkretistički karakter.⁴⁰ Mitrin kult u Saloni je bio snažno ukorijenjen o čemu svjedoči 13 cjelovitih i fragmentiranih kulturnih ploča s prikazom tauroktonije, jedna natpisna ploča i četiri žrtvenika s natpisima. Od svih njegovih štovatelja u gradu upravo je vitez Aurelije(?) bio najvišega društvenog statusa.⁴¹

Jupiter

U kamenolomu u Škripu u vremenu nakon 212. godine žrtvenik su Jupiteru Najboljem i Najvećem zajedno posvetili centurion Tit Flavije Pompej iz kohorte Treća *Alpinorum* i konzularni protektor Vibije Vibijan (kat. br. 7).⁴² Nema sumnje da su na otoku bili zbog izvršenja posebne zadaće, najvjerojatnije vezane za održavanje amfiteatra u

Saloni o čemu svjedoči i oznaka privremene centurionove funkcije (*curam agens*) čiji bi se drugi dio mogao restituirati kao *fabricae amphiteatri mensor*.⁴³ Očito je do posvete došlo u trenutku kada su započeli sa svojom zadaćom ili nakon njezina uspješnog okončanja.

Gaj Julije Kalvin(?), veteran iz legije Deseta *Gemina*, posvetio je natpis (kat. br. 10) Jupiteru Najboljem i Najvećem tijekom kasnoga principata.⁴⁴ Najvjerojatnije je riječ o bivšem beneficijariju, a upravo su ovi službenici u mjestima gdje su bili aktivni posvećivali natpise Jupiteru⁴⁵ što donekle može objasniti njegov odabir božanstva.

Posvetni natpis augzilijara Gaja Beri[---] Aurelija Maksima (kat. br. 11) iz kasnoga principata⁴⁶ oštećen je u gornjem dijelu tako da je od imena božanstva sačuvan samo epitet *conservator* praćen izrazom *numen*. Njega je vrlo teško prevesti, ali se može reći da predstavlja božansku moć, ono preko čega se božanstvo manifestira i zbog čega su tadašnji ljudi držali da je neki bog zapravo bog.⁴⁷ Iako je u literaturi prvi redak u kojemu je stajalo ime božanstva nadopunjen Jupiterovim to bi ipak trebalo primiti s rezervom jer, kako je već rečeno, postoje još neka božanstva čija imena prati ovaj epitet.⁴⁸ Međutim, ipak bi Jupiteru valjalo dati prednost jer od ukupnoga broja dedikanata kojima je poznata profesija čak 62,5% pripada vojnom miljeu.⁴⁹

Nepoznato božanstvo

Ulomak posvetnoga natpisa (kat. br. 12) svjedoči o vojniku nepoznata imena iz legije Prva *Italica* koji je posvetio natpis nepoznatom božanstvu tijekom kasnoga principata.⁵⁰

33 A. Kurilić 2006, str. 133, 140, br. 46.

34 D. Maršić 1997, str. 47-49. O Silvanu i božanstvima koja se često štiju u zajednici s njime v. i J. Medini 1984, str. 14-16; D. Rendić-Miočević 1989b, str. 512-518; usp. i P. F. Dorsey 1992, str. 68-70; D. Maršić 1997, str. 57-61; M. Zaninović 2007b, str. 215-219; E. Podrug – T. Brajković – Ž. Krnčević 2008, str. 69-72; Lj. Perinić Muratović 2008, str. 267-277.

35 J. Medini 1976, str. 187-189; M. Sinobad 2010, str. 176; v. i natpise iz Dalmacije CIL 3, 2824; 2825; 3020; ILJug 68; 85; 1479.

36 I. Jadrić 2007, str. 136-138.

37 J. Ferguson 1970, str. 55; v. natpis CIL 3, 3020 iz Metuluma.

38 D. Maršić 1997, str. 47-49; v. i D. Rendić-Miočević 1989b, str. 511-514; P. F. Dorsey 1992, str. 30-32; Lj. Perinić Muratović 2008, str. 236-246; R. Dodig 2009, str. 48-50.

39 Za dataciju v. bilj. 32.

40 P. Selem – I. Villogorac Brčić 2012, str. 170-171, br. 15; v. i A. Bugarski-Mesdjian 2003, str. 683, 699, 711.

41 P. Selem – I. Villogorac Brčić 2012, str. 157-158.

42 Datacija se temelji prema upotrebi pridjeva *Antoniniana* koji je kohorta dobila između 212. i 222. godine, G. Alföldy 1987, str. 245-247, 295; F. Gayet 2006, str. 70.

43 B. Kirigin 1979, str. 132-134.

44 Datacija se temelji na tročlanom imenskom obrascu (G. Alföldy 1969, str. 27, 30) i dataciji ostalih natpisa ove legije u Saloni i provinciji Dalmaciji; v. I. Matijević 2015, str. 138-141.

45 O. Stoll 2007, str. 467.

46 Datacija počiva na upotrebi gentilicija *Aurelius*, v. G. Alföldy 1969, str. 46-47. M. Sinobad (2010, str. 187, br. 48) natpis datira u 3. stoljeće.

47 D. Fishwick 1969, str. 361 i dalje.

48 V. bilješke 35-38.

49 M. Sinobad 2010, str. 177.

50 Datacija se temelji na ostalim natpisima legije Prva *Italica* u Saloni koji se bez iznimke datiraju u kasni principat; v. Matijević, 2015, str. 50-52.

Zaključak

Sačuvano je 12 natpisa koje su vojnici posvetili nekim božanstvima. Jupiteru su posvećena dva natpisa (kat. br. 10, 7) i najvjerojatnije još dva (kat. br. 11, 8), ali to nije moguće izričito tvrditi jer su oštećeni retci u kojima je bilo upisano ime božanstva. Po dva natpisa posvećena su Herkulu (kat. br. 2, 4), nimfama (kat. br. 3, 5) i Silvanu (kat. br. 6) koji je na jednom natpisu (kat. br. 8) spomenut zajedno s još nekim božanstvom čije ime nije sačuvano zbog oštećenja. Jedan natpis nosi ime Venere (kat. br. 1) i jedan moguće boga Mitre (kat. br. 9) što se zaključuje po prvom sačuvanom slovu imena božanstva. Jedan natpis (kat. br. 12) teško je oštećen i nemoguće je pretpostaviti kojemu je božanstvu bio posvećen.

Sačuvane su oznake statusa za 12 dedikanata od kojih su samo dvojica bili obični vojnici. Legionar čije ime nije sačuvano posvetio je natpis Veneri tijekom prve polovine 1. stoljeća (kat. br. 1), a vojnik Marko Aurelije Atenije iz legije Prva *Adiutrix* postavio je iza 211. godine žrtvenik Silvanu Silvestru (kat. br. 6). Ova dva kulta u to su doba u Saloni bila snažno prisutna, posebice Silvanov. Možda se u Atenijevu primjeru ne radi o prijanjanju uz lokalne tradicije štovanja Silvana jer je njegov kult mogao dobro poznati u Panoniji gdje je bila smještena njegova legija i odakle je najvjerojatnije potjecao.

Zajedničku posvetu Jupiteru u vremenu nakon 211. godine učinili su centurion kohorte Treća *Alpinorum* Tit Flavije Pompej i konzularni protektor Vibije Vibijan (kat. br. 7) u kamenolomima u Škripu na otoku Braču. Njihova posveta, istodobna prisutnost i centurionova služba vezana za održavanje amfiteatra u Saloni, sugeriraju da su ovaj žrtvenik postavili prije započinjanja ili nakon uspješnoga okončanja nekoga zadatka. Pored istoga kamenoloma tijekom 2. ili 3. stoljeća centurion Kvint Silvije Sperat(?) iz kohorte Prva *Belgarum* (kat. br. 5) posvetio je natpis nimfama. I on je na Braču bio na svojevrsnom posebnom zadatku vezanom za održavanje teatra u Saloni. Njegov natpis pronađen je u srcu otoka, svega nekoliko kilometara od lokaliteta s kojih potječu ostali arheološki tragovi kulta nimfi. Slično se opaža stavljanjem u širi arheološki kontekst i reljefa koji je sredinom 2. stoljeća nimfama posvetio centurion Lucije Bebidije Kasije zajedno s još jednom osobom (kat. br. 3) na prostoru između Kamena i Lovrinca, u današnjem Splitu. Nešto dalje od toga mjesta potječu i brojni drugi kulturni predmeti koji sugeriraju postojanje više svetišta ostalih njima srodnih božanstava što govori da je njegova posveta bila dio nekoga većeg kulturnog ambijenta. Sperat i Kasije su očito bili svjesni lokalnih religijskih tradicija i u njih su uklopili vlastite religijske

potrebe što se ne bi moglo reći za Tita Flavija Pompeja i Vibija Vibijana čija posveta Jupiteru kao glavnom državnom božanstvu ima mnogo službeniji karakter.

Veteran Gaj Julije Kalvin(?) iz legije Deseta *Gemina* (kat. br. 10) posvetio je žrtvenik Jupiteru. Najvjerojatnije je prije bio beneficijar pa u tom smislu ne iznenađuje odabir ovoga božanstva jer su najčešće upravo njemu beneficijariji tijekom aktivne službe posvećivali žrtvenike. Pripadnik neke kohorte, i očito nositelj nekoga višerangiranog položaja, Gaj Beri[---] Aurelije Maksim posvetio je natpis (kat. br. 11) bogu čije ime prati epitet *conservator* što bi također upućivalo na Jupitera, ali ne isključuje ni neka druga božanstva.

Dva natpisa posvećena su Herkulu. Jedan datira u prvu polovinu 2. stoljeća, a posvetio ga je i na ulazu u gradski teatar postavio centurion Sekst Akvilije Sever (kat. br. 2). Tako reprezentativno mjesto bilo mu je dodijeljeno odlukom vijeća dekuriona kojemu je i sam pripadao. Drugi Herkulov natpis s reljefom božanstva posvetio je na rođendan cara Marka Aurelija 26. aprila 179. veteran i bivši centurion Valerije Valent (kat. br. 4). Datum pokazuje da je i kao veteran držao do datuma koji su, kako pokazuje tzv. *Feriale Duranum*, proslavljale vojne jedinice prema službenom religijskom kalendaru.

Dva natpisa sačuvala su imena vitezova. Maksimije Maksimijan posvetio je natpis Silvanu i još nekom božanstvu čije ime nije sačuvano (kat. br. 8). Dedikacije Silvanu u višim društvenim krugovima vrlo su rijetke pa je stoga ovaj natpis vrlo važan. Vitez Aurelije(?) posvetio je natpis (kat. br. 9) najvjerojatnije bogu Mitri i svim ostalim besmrtnim bogovima. Ako je ime božanstva ispravno restituirano riječ je o Mitrinu sljedbeniku koji u odnosu na ostale epigrafski potvrđene štovatelje njegova kulta u Saloni ima najviši društveni status.

Četvorica dedikanta su aktivni centurioni, a jedan je bivši centurion. Potvrđen je jedan namjesnikov protektor, legijski veteran, zatim dvojica običnih vojnika, jedan vojnik očito je obavljao neku višu funkciju u nekoj kohorti, dvojica su pripadali viteškom staležu, a za jednoga dedikanta nema nikakvih podataka nego je poznata samo legija kojoj je pripadao. Jasnije je, dakle, da su dedikacije postavljali visokorangirani vojnici, a posvećivali su ih božanstvima čije je štovanje u Saloni već bilo duboko usađeno i nema ni jednoga božanstva za koje bi se moglo reći da je došlo »izvana«. Dva natpisa pripadaju ranom principatu, a ostali se datiraju u kasni principat. Samo 12 natpisa koje su božanstvima posvetili vojnici govori da je ovaj način njihova udjela u religijskom životu Salone bio i više nego skroman.

Katalog

1. Ulomak posvetnoga natpisa (sl. 1)

[---] / [--- m]iles leg(ionis) VI[] / Veneri don[um ob] / [--- (?)
magisteriu]m cognation[is ---] / [--- Cl]odior(um) CVI[] (?) [---] / [---]

Osnovna literatura: CIL 3, 8687; J. Medini 1985, str. 6; D. Tončinić 2011, str. 112-113, br. 88; I. Vilogorac Brčić 2012, str. 97; EDH HD057704.

Slika 1
Ulomak posvetnoga natpisa (D. Tončinić 2011, str. 113, sl. 88)

2. Posvetni natpis centuriona Seksta Akvilija Severa

[H]erculi [---] / [S]ex(tus) Aquilli[us ---] / Severus 7(centu-
rio) coh(ortis) VI[---] / donis donatus ab [Imp(eratore) Traia-
no bello] ꝥDacico dec(urio) Salonis et Flano[nae] / l(ocus)
d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)

Osnovna literatura: CIL 3, 1940; M. Sanader 1994, str. 100, br. 21; M. Glavičić 2002, str. 300, kat. br. 161; EDH HD053740.

3. Posvetni natpis centuriona Lucija Bebidija Kasija (sl. 2)

N[*y=i*]mphis e[*t* ---] / L(ucius) Baebidius Cassius 7(centu-
rio) et M(arcus) Fl[avius(?) ---]

Osnovna literatura: A. Rendić-Miočević 2007, str. 18, bilj. 8; EDH HD056681.

4. Posvetni natpis veterana Valerija Valenta

Her(culi) Aug(usto) [s]ac(rum) // Val(erius) Valens
v[et(eranus)] // ex 7(centurione) li//mite[m] / pub(licum) //
praeꝥclus(um) // ob / dec(retim) // Aur(eli) / Gall(i) // leg(ati)
/ suo inp[er]endio] / aperuit [---] ꝥ^o Im[pe]ratore] Com(m)
o[] // [do II] / et Mar[] // [tio] / Vero // [II] / co(n)s(ulibus) VI //
[Kal(endas)] // Ma[]ias]

Osnovna literatura: CIL 3, 3157 (8663; 14239,4); D. Fishwick 1988, str. 356; M. Šašel Kos 1994, str. 205, br. 6; M. Sanader 1994, str. 100, br. 20; T. Elliott 2004, str. 27-28, 151-153, kat. br. 49; EDH HD051915.

5. Posvetni natpis centuriona Kvinta Silvija Sperata(?)

Nymphis s(acrum) / Q(uintus) Silvius Spe(ratus)(?) /
cent(urio) coh(ortis) I Belg(arum) / curagens theat(ri) ꝥ
d(onum) d(edit)

Osnovna literatura: CIL 3, 3096; I. Matijević 2011, str. 194-196; EDH HD061109.

Slika 2
Posvetni natpis centuriona Lucija Bebidija Kasija
(A. Rendić-Miočević 2007, str. 27, sl. 3)

6. Posvetni žrtvenik vojnika Marka Aurelija Atenija

Silvano / Silvest(ri) sac(rum) / M(arcus) Aurel(ius) / Atte^o mil(es) leg(ionis) / I Adi(utricis) Anton(inianae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Literatura: B. Kirigin et al. 1987, str. 36; Lj. Perinić Muratović 2008, str. 28, br. 1; EDH HD018312.

7. Posvetni žrtvenik centuriona Tita Flavija Pompeja i konzularnog protektora Vibija Vibijana (sl. 3)

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) // T(itus) Fl(avius) Pompeius / 7(centurio) coh(ortis) III / Alpinorum ^oAntoninianae / curam agens / fab(ricae)(?) amp(hitheatri)(?) men(sor)(?) et / Vibius Vibianus // protector ^oco(n)s(ularis)

Osnovna literatura: B. Kirigin 1979, str. 129-134; AÉ 1979, 0448; EDH HD008209.

Slika 3
Posvetni žrtvenik centuriona Tita Flavija Pompeja i konzularnoga protektora Vibija Vibijana (B. Kirigin 1979, tab. 11)

8. Posvetni žrtvenik Maksimija Maksimijana (sl. 4)

[---] // et Sil(vano) deo / cons(ervatori) sac(rum) / pro s(alute) Maxi(mi) Or[---] ^o[---] / et Maximi / Maximiani / a mil(itii)s C- III C / [ex] vot(o) su{s=c}ce{p}(to)

Osnovna literatura: D. Maršić 1998a, str. 47-52, br. 1; AÉ 1997, 1230; EDH HD039904.

Slika 4
Posvetni žrtvenik Maksimija Maksimijana (snimio Jakov Teklić)

9. [Aure]lijev(?) posvetni natpis

Deo M[ithrae Invicto(?)] / ceteris[que dis dea]busqu[e] immor]talibus --- Aure(?)^olius [---] / a milit[iis ---] / [---]

Osnovna literatura: CIL 3, 8677; CIMRM 2, 1872; P. Selem – I. Vilogorac Brčić 2012, str. 170-171, br. 15; EDH HD053172.

10. Posvetni natpis veterana(?) i konzularnoga beneficijarija(?) Gaja Julija Kalvina(?)

*l(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(aius) [l]ul[i]us / [Ca]l
vinu[s(?)]/ [vete]ranu[s(?)]/ [leg(ionis)] X Gem(inae) e[
b(ene) f(iciario)(?) / [c]o(n)[s(ularis)] sacru[m ex voto(?) /
solv[it]*

Osnovna literatura: M. Abramić 1922, str. 63; ILJug 2045; M. Sinobad 2010, str. 188, br. 56; I. Matijević 2012b, str. 76; EDH HD034354.

11. Posvetni natpis vojnika Gaja Beri[---] Aurelija Maksima

*l(ovi) O(ptimo) M(aximo)] Conserv(atori) / [C]aius Beri[-]
u[---] / [A]urelius Maxi/[m]us v(enator)(?) i(mmunis)(?)
coho[r]/[t]i[s V(oluntariorum)(?) mil(es)(?) n/[u]mini eius / [c]
um suis / [p]osuit d(onum) d(edit) l(ibens) m(erito)*

Osnovna literatura: CIL 3, 8672; M. Sinobad 2010, str. 187, br. 48; EDH HD062371.

12. Ulomak posvetnoga žrtvenika

[---] / leg(ionis) l(icae) / l(ibens) p(osuit)

Osnovna literatura: ILJug 2612; EDH HD035048.

kat. br.	posveta	ime i služba	postrojba	datacija
1	<i>Veneri don[um ob] [magisteriu]m cognition[is --- Cl]odior(um)</i>	<i>[--- m]iles</i>	<i>leg. VI[---]</i>	prva polovina 1. stoljeća
2	<i>[H]erculi [---]</i>	<i>[S]ex. Aquilli[us ---] Severus, centurio, decurio Salonis et Flano[nae]</i>	<i>coh. V[---]</i>	kraj 1. - prva polovina 2. stoljeća
3	<i>Nimphis e[t ---]</i>	<i>L. Baebidius Cassius, centurio</i>		sredina 2. stoljeća
4	<i>Her(culi) Aug(usto) [s]ac(rum)</i>	<i>Valerius Valens, v[et.] ex centurio</i>		179. godina
5	<i>Nymphis s(acrum), d(onum) d(edit)</i>	<i>Q. Silvius Speratus(?), centurio, curagens theatri</i>	<i>coh. I Belgarum</i>	2. - 3. stojeće
6	<i>Silvano Silvest(ri) sac(rum), v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)</i>	<i>M. Aurelius Attenio, miles</i>	<i>leg. I Adiutrix Antoniniana</i>	poslije 212. godine
7	<i>l(ovi) O(ptimo) M(aximo)</i>	<i>T. Fl. Pompeius, centurio, curam agens fab. amp. men. Vibius Vibianus, protector cos.</i>	<i>coh. III Alpinorum Antoniniana</i>	
8	<i>l(ovi) O(ptimo) M(aximo)(?) et Sil(vano) deo cons(ervatori) sac(rum), pro s(alute) [ex] vot(o) susce[p(to)]</i>	<i>Maximus Maximianus, a mil(itius) C- IIIIC</i>		3. stoljeće
9	<i>Deo M[ithrae Invicto(?)] ceteris[que dis dea]busqu[e immor]talibus ---]</i>	<i>[Aure(?)]lius [---], a milit[iis ---]</i>		
10	<i>l(ovi) O(ptimo) M(aximo) sacru[m ex voto(?) solv[it]</i>	<i>C. [l]ul[i]us [Ca]lvinu[s(?)], [vete] ranu[s(?)] e[bf(?)] [c]o[s]</i>	<i>[l]eg. [X] Gemina</i>	kasni principat
11	<i>l(ovi) O(ptimo) M(aximo)(?) conserv(atori), n[u]mini eius, d(onum) d(edit) l(ibens) m(erito)</i>	<i>[C]aius Beri[-]u[---] [A]urelius Maxi[m] us v(enator)(?) i(mmunis)(?), mil(es)(?)</i>	<i>coho[r]ti[s V(oluntariorum)(?)</i>	
12	<i>[---] l(ibens) p(osuit)</i>	<i>[---]</i>	<i>leg. I Ita[l]ica[---]</i>	

Tablica

Štovanje božanstava među vojnicima u Saloni tijekom principata

Kratice

AAASH	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉ	= L'Année épigraphique, Paris
ANRW	= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt
ANUBIH	= Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
ARR	= Arheološki radovi i rasprave
AV	= Arheološki vestnik
BAR	= British Archaeological Reports
CAH 11	= The Cambridge ancient history, second edition, XI: The High Empire, A.D. 70. – 192.
CBI	= Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin
CIMRM	= Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae, Den Haag 1956-1960.
EDH	= Epigraphische Datenbank Heidelberg, http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/inschrift/suche (2. 6. 2015.)
HAD	= Hrvatsko arheološko društvo
ILJug	= Anna et Jaro Šašel, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt (Situla, 5, Ljubljana, 1963); Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt (Situla, 19, Ljubljana, 1978); Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt (Situla, 25, Ljubljana, 1986)
OA	= Opuscula archaeologica
RFFZd	= Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti
VAHD	= Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku
VAMZ	= Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu
VAPD	= Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku

Literatura

M. Abramić 1922	Mihovil Abramić, <i>Speculatores i beneficiarii na nekim solinskim spomenicima</i> , Starinar 1, Beograd 1922, 57-65.
G. Alföldy 1969	Géza Alföldy, <i>Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia</i> , Heidelberg 1969.
G. Alföldy 1987	Géza Alföldy, <i>Die auxiliartuppen der Provinz Dalmatien</i> , Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985, (MAVORS: Roman Army Researches III), Amsterdam 1987, 239-297.
S. Bekavac 2011	Silvia Bekavac, <i>Silvan u Saloni</i> , VAPD 104, Split 2011, 151-166.
E. Birley 1978	Eric Birley, <i>The religion of the Roman army</i> , ANRW II.16.2, Berlin – New York 1978, 1506-1541.
I. Bojanovski 1990	Ivo Bojanovski, <i>Legio VIII Augusta u Dalmaciji</i> , AV 41, Ljubljana 1990, 699-712.
A. Bugarski-Mesdjian 2003	Anemari Bugarski-Mesdjian, <i>Les »cultes orientaux« en Dalmatiae romaine</i> , VAHD 96, Split 2003, 563-717.
N. Cambi 2013a	Nenad Cambi, <i>Herkul na Braču</i> , Klesarstvo i graditeljstvo 24, Pučišća 2013, 5-19.

- N. Cambi 2013b Nenad Cambi, *Religija Silvana i nimfa u rimskoj Dalmaciji*, Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanoga 14. prosinca 2012. u Unešiću, Split 2013, 13-41.
- D. Demicheli 2010 Dino Demicheli, *Reljefi nimfa i Silvana iz Vodne jame na otoku Braču*, Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu. Znanstveni skup, *Vis*, 13.-16. listopada 2009., Izdanja HAD-a, 26, Zagreb – Split 2010, 175-185.
- H. Devijver 1974 Hubert Devijver, *The roman army in Egypt (with special reference to the militae equestres)*, ANRW II.1, Berlin – New York 1974, 452-492.
- R. Dodig 2009 Radoslav Dodig, *Rimski spomenici iz delminijskoga municipija*, ARR 16, Zagreb 2009, 47-66.
- P. F. Dorcey 1992 Peter F. Dorcey, *The Cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion*, Leiden 1992.
- T. Elliott 2004 Thomas Elliott, *Epigraphic Evidence for Boundary Disputes in the Roman Empire*, University of North Carolina, Chapel Hill 2004, (doktorska disertacija, dostupno i na <http://isaw.nyu.edu/members/tom.elliott-40nyu.edu/downloads/epigraphic-evidence-for-boundarydisputes-in-the-roman-empire/view>, preuzeto 5. 6. 2015).
- J. Ferguson 1970 John Ferguson, *The religions of the Roman Empire*, London 1970.
- D. Fishwick 1969 Duncan Fishwick, *Genius and Numen*, *The Harvard Theological Review* 62, New York 1969, 356-367.
- D. Fishwick 1988 Duncan Fishwick, *Dated inscriptions and the Feriale Duranum*, *Syria* 65, Paris 1988, 349-361.
- J. Fitz 1962 Jenő Fitz, *A Military History of Pannonia from Marcomann Wars to the Death of Alexander Severus (180-235)*, AAASH 14, Budapest 1962, 25-112.
- M. Glavičić 2002 Miroslav Glavičić, *Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije*, Zadar 2002, (doktorska disertacija u rukopisu).
- M. Griffin 2000a Miriam Griffin, *The Flavians*, CAH 11, London 2000, 1-83.
- M. Griffin 2000b Miriam Griffin, *Nerva to Hadrian*, CAH 11, London 2000, 84-131.
- J. Helgeland 1978 John Helgeland, *Roman army religion*, ANRW II.16.2, Berlin – New York 1978, 1470–1555.
- I. Jadrić 2007 Ivana Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Zadar 2007, (magistarski rad u rukopisu).
- B. Kirigin 1979 Branko Kirigin, *Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču*, VAHD 72-73, Split 1979, 129-141.
- B. Kirigin et al. 1987 Branko Kirigin – Ivo Lokošek – Jagoda Mardešić – Siniša Bilić, *Salona 86/87. Preliminarni izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja na trasi zaobilaznice u Solinu*, VAHD 80, Split 1987, 7-56.

- A. Kurilić 2006 Anamarija Kurilić, *Recent epigraphic finds from the Roman province of Dalmatia*, Dalmatia. Research in the Roman Province 1970-2001. Papers in honour of J.J. Wilkes, BAR International Series 1576, Oxford 2006, 133-147.
- J.-M. Lassère 2005 Jean-Marie Lassère, *Manuel d'épigraphie romaine*, Paris 2005.
- Y. Le Bohec 2001 Yann Le Bohec, *The Imperial Roman Army*, London – New York 2001.
- D. Maršić 1997 Dražen Maršić, *Novi nadgrobni natpisi s jugoistočne salonitanske nekropole*, RFFZd 35(22)/1995-1996, Zadar 1997, 101-128.
- D. Maršić 1998a Dražen Maršić, *Tri Silvanova žrtvenika iz Salone*, RFFZd 36(23)/1997, Zadar 1998, 45-69.
- D. Maršić 1998b Dražen Maršić, *Ikonografski tip nimfa sa školjkama*, VAMZ 30-31/1997-1998, Zagreb 1998, 103-124.
- D. Maršić 2007 Dražen Maršić, *Novi Heraklov žrtvenik iz Trogira*, Archaeologia Adriatica 1, Zadar 2007, 111-128.
- I. Matijević 2011 Ivan Matijević, *Natpisi Prve kohorte Belgâ iz Salone*, VAPD 104, Split 2011, 181-207.
- I. Matijević 2012 Ivan Matijević, *O salonitanskim natpisima konzularnih beneficijarija iz legije Desete gemine (legio X Gemina)*, VAPD 105, Split 2012, 67-82.
- I. Matijević 2015 Ivan Matijević, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata*, Zadar 2015, (doktorska disertacija u rukopisu).
- I. Matijević – A. Kurilić 2011 Ivan Matijević – Anamarija Kurilić, *Dva neobjavljena žrtvenika iz Salone*, OA 35, Zagreb 2011, 133-165.
- J. Medini 1976 Julijan Medini, *Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana*, Materijali 12, Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana. Referati i koreferati pročitani na IX Kongresu Arheološkog društva Jugoslavije održanom u Zadru od 24-27. listopada 1972. godine, Zadar 1976, 185-207.
- J. Medini 1984 Julijan Medini, *Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Dometi 5, Rijeka 1984, 7-29.
- J. Medini 1985 Julijan Medini, *Cognationes Salonitanae*, Godišnjak ANUBiH 23 (CBI 21), Sarajevo 1985, 5-45.
- A. Mócsy 1974 Andras Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London 1974.
- L. Mrozewicz 1999 Leszek Mrozewicz, *Munizipalgesellschaft und Römische Ritter. Das Beispiel der Nordprovinzen des Römischen Reiches*, L'ordre équestre. Histoire d'une aristocratie (Ile siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.). Actes du colloque organisé par S. Demougins – H. Devijver – M.-T. Raepsaet-Charlier, (Bruxelles – Leuven, 5-7 octobre 1995), Collection de l'École française de Rome 257, Rome 1999, 31-78.

- Lj. Perinić Muratović 2008 Ljubica Perinić Muratović, *Podrijetlo i narav kulta boga Silvana u rimskim provincijama Dalmaciji i Panoniji*, Zagreb 2008, (doktorska disertacija u rukopisu).
- E. Podrug – T. Brajković – Ž. Krnčević 2008 Emil Podrug -Toni Brajković – Željko Krnčević, *Arheološki tragovi kultova i religija na šibenskom području*, Šibenik 2008, (katalog izložbe).
- A. Rendić-Miočević 2007 Ante Rendić-Miočević, *Ulomci reljefa s prikazom Silvana i Dijane s lokaliteta Trščenica u splitskome polju*, VAPD 100, Split 2007, 13-30.
- D. Rendić-Miočević 1989a D. Rendić-Miočević, *Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira. Ikonografska studija o spomenicima s teritorija Delmata*, Iliri i antički svijet, Split 1989, 461-506.
- D. Rendić-Miočević 1989b D. Rendić-Miočević, *Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove kulturne zajednice u Panoniji i Iliriku*, Iliri i antički svijet, Split 1989, 507-522.
- D. Rendić Miočević 1991 D. Rendić Miočević, *Teatar u Saloni s osobitim obzirom na neke njegove kompozicijske i tehničke karakteristike*, Antička Salona, Split 1991, 255-267.
- M. Sanader 1994 Mirjana Sanader, *O kultu Herkula u Hrvatskoj*, OA 18, Zagreb 1994, 87-114.
- M. Sinobad 2010 Marko Sinobad, *Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske*, OA 34, Zagreb 2010, 145-228.
- M. P. Speidel – A. Dimitrova-Milčeva 1978 Michael P. Speidel – Alexandra Dimitrova-Milčeva, *The cult of the genii in the Roman army and a new military deity*, ANRW II.16.2, Berlin – New York 1978, 1542-1555.
- P. Selem – I. Vilogorac Brčić 2012 Petar Selem – Inga Vilgorac Brčić, *ROMIS. Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani*, Zagreb 2012.
- O. Stoll 2007 Oliver Stoll, *The Religions of the Armies, A Companion to the Roman Army*, Blackwell Publishing 2007, 451-476.
- M. Šašel Kos 1994 Marjeta Šašel Kos, *Private munificence in Saloniae under principate*, VAHD 86/1993, Split 1994, 201-214.
- D. Tončinić 2011 Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split 2011.
- I. Vilogorac Brčić 2012 Inga Vilogorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke na tlu Hrvatske u rimsko doba*, Zagreb 2012, (doktorska disertacija u rukopisu).
- M. Zaninović 2007 Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik 2007.

Summary

Ivan Matijević

Worshipping of Deities by Soldiers in Salona in the Principate Period

Key words: Salona, soldier, legion, cult, dedication, Silvanus, Venus, Jupiter, nymphs, Hercules, Mithras

Of the 259 inscriptions in Salona mentioning members of the Roman military system, 12 are dedicated to various deities. Two dedications are to Jupiter, and probably two more, that cannot be proven because of the text being damaged. Two dedications mention Hercules, nymphs and Silvanus. In one inscription Silvanus is dedicated along another, unknown, deity. One inscription contains the name of Venus, and one most probably that of Mithras, whereas in one inscription the name of the deity has not been preserved.

Preserved are marks of the status of 12 dedicants, of which only two were privates. A legionair, whose name has not been preserved, dedicated an inscription to Venus in the former half of the 1st century, whereas the soldier Marcus Aurelius Atenius, of the *legio I Adiutrix*, erected an altar to Silvanus Silvestris after the year 211. Both these cults were very intensely present in Salona at the time, especially that of Silvanus. In the Atenius' case, this does not have to be adoption of the local traditions of worshipping Silvanus, because he could have familiarised with this cult in Pannonia, where his legion had been stationed.

A joint dedication to Jupiter was made by the centurion of the *cohors III Alpinorum*, Titus Flavius Pompeius, and the *protector consularis*, Vibius Vibianus, after the year 211 in the quarries of Škrip, on the island of Brač. Their dedication, simultaneous presence and the centurion's service related to maintaining the amphitheatre in Salona, suggest they erected the altar either before commencing or after successfully completing some task. Near the same quarry, in the 2nd or the 3rd centuries, the centurion Quintus Silvius Sperat(?), of the *cohors I Belgarum*, dedicated an inscription to nymphs. He, too, was on Brač island with a special commission related to maintaining the theatre in Salona. His inscription is found in the central part of the island, just a few kilometres from the localities from which other archaeological traces of the nymphs' cult origin. Similar conclusions are reached by placing into a wider archaeological context the relief dedicated to nymphs by the centurion Lucius Bebidius Cassius and one more person in the mid 2nd century in the area between Kamen and Lovrinac, in the present day Split. Somewhat farther from that place origin many more cult items, suggesting existence of several sanctuaries of other deities. This indicates that his dedication made part of a larger cult ambient. Speratus and Cassius were obviously aware of the local religious traditions, and incorporated them into their own religious needs, which cannot be said about Titus Flavius Pompeius and Vibius Vibianus, whose dedication to Jupiter, as the main state deity, was of a much more official character.

The veteran, Gaius Julius Calvin(?) of the *legio X Gemina*, dedicated an altar to Jupiter. Most probably he was a beneficiarius, wherefore the choice of the deity does not surprise, because this is the deity that beneficiarii most often dedicated altars to during their active service. Member of a cohort, and obviously a higher ranked person, Gaius Ber[---] Aurelius Maximus, dedicated an inscription to a deity whose name is followed by the epithet *conservator*, that would also indicate Jupiter, but does not exclude some other deities either.

Two inscriptions are dedicated to Hercules. One dates to the former half of the 2nd century, and was dedicated and placed at the entrance into the town theatre by the centurion Sextus Aquillius Severus. He was allotted this representative location by the decurions

council, of which he was a member, too. The other Hercules's inscription, with a relief of the deity, was dedicated on the birthday of the emperor Marcus Aurelius, 26 April 179, by the veteran and former centurion, Valerius Valens. The date shows that he, even as a veteran, honoured the date, as shown by the so called *Feriale Duranum*, that was celebrated by military units in line with the official religious calendar.

Two inscriptions have preserved names of equestrians. Maximius Maximianus dedicated an inscription to Silvanus and one more deity whose name is not preserved. Dedications to Silvanus among higher social strata members are very rare, which makes this inscription very important. The equestrian Aurelius(?) dedicated an inscription most probably to the god Mithras and all other immortal gods. If the deity's name is restored correctly, this is a Mithras's follower of the highest social status among all the epigraphically confirmed followers of his cult in Salona.

Four dedicants were active centurions, and one was a former centurion. Confirmed are a governor's protector, a legion veteran, two privates, one soldier who obviously performed a higher function in a cohort, and two equestrians, whereas one dedicant is lacking any information except for his legion. This clearly shows that dedications were placed by highly ranked soldiers, who made them to the deities whose worshipping was already deeply present in Salona. There is not a single deity that can be said to have arrived from »outside«. Two inscriptions belong to the early Principate, others to the late Principate. Existence of only 12 inscriptions dedicated to deities by soldiers shows that their participation in the religious life of Salona in this way was very much sporadic.